

БОНДУР
Тетяна Олександрівна,
к.е.н., провідний науковий
співробітник Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
Національної академії аграрних наук
України
(м. Київ)

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ У ПРАЦЯХ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

У статті на основі ретельно зібраних і узагальнених фактичних даних розкривається ряд важливих аспектів творчості видатного вченого-економіста Михайла Тугана-Барановського. М. Туган-Барановський – автор соціальної теорії розподілу, в основу якої покладені два фактори: продуктивність суспільної праці та система соціальних відносин. Помітний внесок зробив Туган-Барановський у теорію циклів і криз. Йому належить аналіз причин та специфіки економічних криз. У роботах вченого обґрунтовані вихідні положення інвестиційного трактування теорії циклів; сформульовані функціональні взаємозв'язки, що отримали пізніше найменування «мультиплікація й акселерація». У своїх працях він змалював систему державного соціалізму як одну з форм суспільної організації виробництва, оголив її сильні і слабкі сторони. Соціальним ідеалом, за його словами є соціальна свобода, в наближенні до нього і «полягає весь історичний прогрес людства». М. І. Туган-Барановський, вчений світової слави, залишив яскравий слід в історії вітчизняної економічної науки. У зв'язку з цим глибоке вивчення його наукової спадщини за сучасних умов набуває неабиякого значення: воно може значною мірою сприяти пошуку правильних відповідей на деякі гострі питання, які постали перед українською економікою на початку ХХІ ст.

Ключові слова: економічна теорія, кооперація, соціальна теорія розподілу, теорія економічних циклів, легальний марксизм, теорія грошей.

В статье на основе тщательно собранных и обобщенных фактических данных раскрывается ряд важных аспектов творчества выдающегося ученого-экономиста Михаила Туган-Барановского. М. Туган-Барановский - автор социальной теории распределения, в основу которой положены два фактора: производительность общественного труда и система социальных отношений. Заметный вклад внес Туган-Барановский в теорию циклов и кризисов. Ему принадлежит анализ причин и специфики экономических кризисов. В работах ученого обоснованы исходные положения инвестиционной трактовки теории циклов; сформулированы функциональные

взаимосвязи, получившие позднее наименование «мультипликация и акселерация». В своих трудах он описал систему государственного социализма как одну из форм общественной организации производства, обнажил ее сильные и слабые стороны. Социальным идеалом, по его словам является социальная свобода, в приближении к нему и «заключается весь исторический прогресс человечества». М. И. Туган-Барановский, ученый мировой славы, оставил яркий след в истории отечественной экономической науки. В связи с этим глубокое изучение его научного наследия в современных условиях приобретает немалое значение: оно может значительно способствовать поиску правильных ответов на некоторые острые вопросы, стоящие перед украинской экономикой в начале XXI века.

Ключевые слова: экономическая теория, кооперация, социальная теория распределения, теория экономических циклов, легальный марксизм, теория денег.

On the basis of carefully collected and summarized the evidence revealed a number of important aspects of the outstanding scientist, economist Mikhail Tugan-Baranovsky. Tugan-Baranovsky - by social theory of distribution, which is based on two factors: productivity of social labor and the social relations. Significant contribution made Tugan-Baranovsky to the theory of cycles and crises. He is the analysis of the specific causes and economic crises. In the works of a scientific assumptions based interpretation of the theory of investment cycles; defined functional relationships that were later named "animation and acceleration." In his writings he described the system of state socialism as a form of social organization of production, bared its strengths and weaknesses. Social ideal, he said there are social freedom, in approaching him and "is all historical progress of mankind." Tugan-Baranovsky, world-renowned scientist, left a bright trace in the history of national economics. In this regard, a deep study of his scientific legacy in modern conditions is extremely important: it can substantially contribute to finding the right answers to some burning questions facing the Ukrainian economy at the beginning of.

Keywords: economic theory, cooperation, social theory of distribution, the theory of economic cycles, legal Marxism, theory of money.

Солідарність інтересів — ось духовна основа кооперації. М. Туган-Барановський

У плеяді найславетніших економістів усіх часів і народів яскраво світиться ім'я українського економіста-мислителя Михайла Туган-Барановського — видатного українського і російського вченого; першого економіста-

східноєвропейця, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямків; одного із найкращих знавців кон'юнктурних економічних циклів, автора численних праць про теорію вартості, розподілу суспільного доходу, історію господарського розвитку та кооперативних основ господарської діяльності; доктора економіки.

Сьогодні ім'я цього видатного вченого і громадського діяча широко відоме науковій громадськості України і світу. На визнання його заслуг Національна академія наук України в 1991 році заснувала премію ім. М. І. Туган-Барановського за видатні роботи в галузі економічних наук. Академія економічних наук України з 1997 року нагороджує вчених «Золотою медаллю імені М. І. Туган-Барановського» за значний особистий внесок у розвиток економічних і науково-технічних сфер та активну суспільну діяльність на благо й розвиток України.

Проте, за радянських часів, тобто до кінця 80-х років ХХ століття, у Радянському Союзі праці М. І. Туган-Барановського не видавалися, його теоретичний доробок не вивчався й не досліджувався. Лише в 1936 році у ще не радянському Львові була перевидана його робота з кооперації. Повернувся з небуття учений тільки в 1989 році, коли в Москві була видана його фундаментальна монографія «Соціальні основи кооперації» [5].

Вивченню наукового доробку М. І. Туган-Барановського присвячені праці низки вітчизняних вчених, серед яких Н. Балабнінс, К. Воблий, Л. П. Горкіна, С. М. Злупко, І. С. Коропецький, Н. П. Лопата, О. К. Мицюк, Г. Н. Сорвина та інші. Проте, потребують подальшого дослідження та аналізу творчі здобутки видатного економіста-мислителя кінця ХІХ – початку ХХ століття, що і обумовило вибір теми дослідження.

Метою даної публікації було висвітлення окремих економічних аспектів наукової діяльності вітчизняного вченого М. І. Туган-Барановського.

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 21 січня 1865 р. в с. Солоне Куп'янського повіту на Харківщині у заможній дворянській сім'ї. Його батько, Іван Якович Туган-Мірза-Барановський, був військовим. Мати, Ганна

Станіславівна Шебельська, походила з української шляхти, що належала до роду стародавніх литовських князів.

Закінчивши гімназію, М. Туган-Барановський у 1884 р. вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Це був період посилення реакції у Російській імперії, яка особливо переслідувала вільнодумство у національних справах. Український сепаратизм у російській поліції був на винятковому рахунку. І тому не дивно, що студент Харківського університету М. Туган-Барановського, який почував себе українським патріотом, був відрахований із студентських лав. Однак, маючи ґрунтовні знання, він закінчив екстерном два факультети Харківського університету - фізико-математичний і юридичний, обравши своєю спеціальністю теоретичну економіку, у якій завжди почував себе досить упевнено.

Це засвідчує уже перша друкована праця вченого, опублікована 1890 р. у московському журналі “Юридический вестник” під назвою “Вчення про граничну корисність господарських благ, як причину їх цінності” [2].

Позитивно оцінивши теорію граничної корисності, підкресливши можливість її синтезу з трудовою теорією, що її відстоювали економісти школи Сміта-Рікардо, молодий український вчений заявив про свій оригінальний шлях в економічній науці. Те, що він робив на Сході Європи, у Західній Європі відстоював англієць А. Маршалл. Праця М. Туган-Барановського – це не рядова публікація, а новий підхід у економічній науці взагалі, а не тільки в економічній думці України. Це підтвердження того, що український учений став на шлях нового осмислення економічних процесів і явищ, розуміючи обмеженість трудової теорії, якою так досі хизуються прихильники марксизму.

У своїй магістерській праці М. Туган-Барановський зруйнував доценту підвалини марксистської перспективи, яка ґрунтувалася на тому, що кризово-циклічний розвиток економіки в результаті звуження ринку і зубожіння пролетаріату веде до краху капіталізму. На цій тезі, як відомо, базувалась марксистська теорія “наукового комунізму”, який, за твердженням самих “класиків”, відрізнявся суттєво від соціалістичних утопій не марксистів.

Насправді, як казав М. Туган-Барановський, в утопічних соціалістів не менше науковості, ніж утопізму в марксизмі.

Про широке коло його наукових інтересів, як зазначає Л. Горкіна, свідчать такі публікації, як: «Что такое общественный класс?», «Борьба классов как главнейшее содержание истории», «Психические факторы общественного развития» («Мир Божий», 1904), «Крушение капиталистического строя как научная проблема» («Новый путь», 1904) [4].

Вчений виділив п'ять груп потреб: фізіологічні – для безпосередньої підтримки життя й почуття спадковості; статеві; симптоматичні інстинкти й потреби; альтруїстичні; потреби, що не ґрунтуються на практичних інтересах. “Мотиви й інтереси негосподарського роду, – казав М. Туган-Барановський, – мали особливо великий вплив на розвиток господарства” [1, 18]. Серед мотивів негосподарського роду вчений особливого значення надавав релігії та патріотизму. “Національність, – казав він, – часто є крайньою межею для симптоматичних почуттів сучасної людини”. “Релігія, – писав учений у тій же праці “Психологічні фактори суспільного розвитку”, – завжди була і залишається до нинішнього часу одною з наймогутніших історичних сил” [1, 19].

В соціальній теорії розподілу, яка є популярною і сьогодні, розподіл доходів представлено результатом боротьби різних класів суспільства за розподіл сукупного продукту. Розмір частки, яка дістається кожному з класів, з цих позицій визначається як загальним обсягом національного доходу, так і “соціальною силою” класів. Роль виробництва полягає в нарощуванні величини продукту, а тому всі класи однаково зацікавлені в зростанні його ефективності. Дану теорію М. Туган-Барановський виклав в праці “Соціальна теорія розподілу” (1913).

Чи не найбільший вплив на сучасну економічну думку виявила інша його теорія – теорія економічних циклів, яка сьогодні широко використовується в теоретичних побудовах. В цій теорії, яка викладена в книзі “До кращого

майбуття” (1912), український вчений зробив спробу дати синтетичну уяву про характер циклічних коливань [3].

М. Туган-Барановський звернув увагу на тісний зв'язок між зміною цін на “капітальні блага” (засоби виробництва) і акумулятивним процесом вивільнення грошового капіталу, який спрямовується або на інвестиції, або на заощадження. Цим самим він поклав початок сучасній інвестиційній теорії циклів, стрижнем якої є зв'язка “заощадження - інвестиції” – головна “пружина” циклічних коливань.

Згідно з теорією М. Тугана-Барановського, вичерпування інвестиційних можливостей створюється умовами застосування кредитного капіталу, обмеженістю банківських ресурсів, а найголовніше – диспропорцією в розміщенні вільних грошових капіталів між різними сферами їх прикладання. В ній український економіст вбачав головну причину циклічних економічних спадів.

Найвідоміші праці М.І. Туган-Барановського

Одним з перших в Російській імперії М. Туган-Барановський звернув увагу на утворення монополій в формах картелів і трестів, вбачаючи в них суттєве явище в розвитку світового господарства. В працях “Основи політичної економії” (1890) і “Промислові кризи в сучасній Англії” (1894) він показав, що в результаті утворення монополій “споживачі обкладаються своєю рідною даниною на користь монополістів”, однак прийшов до висновку, що держава здатна усунути шкідливий вплив монополій, обмеживши їх діяльність [10, 11].

Наукова діяльність вченого тісно перепліталася з політикою того часу. Під час російської революції 1905–1907 рр. М. Туган-Барановський вступає до партії кадетів. У Державній думі була сформована Українська громада, яка видавала «Украинский вестник», у якому друкувався Туган-Барановський. Тоді ж М. Туган-Барановський бере участь у редагуванні першої української енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Перший том видання побачив світ у Петербурзі в 1914 р., другий – у 1916 р. [14].

Він був захоплений ідеєю українського національного й державного відродження. 17 березня 1918 р. помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під проводом Є. Чикаленка, С. Єфремова та Д. Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою створили власну організацію - Центральну раду, яку очолив М. Грушевський. Центральна рада перетворюється з представницького органу різних верств українців на всеукраїнський парламент. В одному з 8 міністерств, очолюваних, головним чином, соціал-демократами, пост генерального секретаря (міністра) фінансів обійняв М. Туган-Барановський. Він виконував ці обов'язки до початку 1918 р.

В цей час величезне теоретичне значення мало й обґрунтування М. Туган-Барановським ідеї про забезпечення національної грошової одиниці за умов відсутності золотого запасу так званим “стратегічним товаром”, яку він розвивав при впровадженні в січні 1918 р. валюти незалежної Української держави – гривні, перебуваючи на посаді міністра фінансів уряду УНР.

Свою теоретичну діяльність М. Туган-Барановський розпочав як марксист, проте згодом відійшов від ортодоксального марксизму, заснувавши в Санки-Петербурзі разом з відомими російськими економістами П. Струве (1870–1944) і С. Булгаковим (1871–1944) та іншими течію так званого “легального марксизму”, яка викристалізувалась у дискусіях із суб'єктивно-ідеалістичними поглядами народників і революційними ідеями більшовиків. Існування течії “легального марксизму” обмежується 90-ми роками XIX ст., вона розпалась в 1900 р.

М. Туган-Барановський та інші “легальні марксистки” однозначно заперечували тезу народників про неможливість розвитку капіталізму. В Росії, використовуючи для цього окремі положення марксистського економічного вчення. Водночас, вони рішуче заперечували ряд основних його тез – про експлуататорську природу буржуазної держави, диктатуру пролетаріату, характер переходу до соціалізму, реалізацію продукту та деякі інші. Особливі заперечення викликало положення про необхідність здійснення пролетарської революції. Висновок про можливість реформування капіталізму “легальні марксистки” зробили раніше від Е. Бернштейна. Революційні висновки Маркса і більшовиків вони називали “тенденційними і помилковими”.

Після розпаду течії “легального марксизму” одні його представники повністю перейшли в опозицію соціалістичній ідеї, а інші (насамперед М. Туган-Барановський) стали на позиції лібералізму і реформізму, зблизившись із соціал-реформізмом [6].

Як кінцевий соціальний ідеал, М. Туган-Барановський виділив анархічний комунізм – лад повністю вільних людей, в якому відсутнє придушення меншості більшістю. Однак, він трактував майбутнє суспільство як ціль, до якої треба послідовно рухатись, але яка, можливо, ніколи досягнутою не буде. Тому для найближчого майбутнього найбільш бажаною уявлялось досягнення хоча б соціалізму з рисами державного і синдикального (синдикати – професійні спілки) управління, при цьому в примиренні “двох протилежних начал – свободи особи і панування спільноти” вбачався головний зміст соціалістичного ладу [13].

В Україні М. Туган-Барановський бере активну участь у створенні Української академії наук (УАН) та її Соціально-економічного відділу, розробляє законопроект про утворення академії, структуру та програму наукових досліджень [9]. Заснування Української академії наук (УАН) – логічний підсумок не лише прагнень до національного відродження, а й усього попереднього розвитку творчої думки на теренах України. М. Туган-Барановський увійшов до першого основного складу УАН, його було обрано

академіком за спеціальністю «теоретична економія». При Академії передбачалося створити дві постійні комісії з вивчення соціального стану населення і народного господарства України. М. Туган-Барановський розробляє напрями наукових досліджень як перспективну комплексну програму, яка містила б у собі практичні функції наукових досліджень економіки України і насамперед сільського господарства. Такі комісії повинні були фіксувати зміни кон'юнктури ринку і після відповідного аналізу коливань економічних кривих використовувати цей статистичний матеріал з метою його наукового узагальнення і передбачення.

Вчений очолює створений за його ініціативою (5 грудня 1918 р.) Інститут з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства [14, 63] (інститут пропрацював до 1922 р.). У галузі вивчення економічної кон'юнктури завдання інституту зводилося до збирання та наукового узагальнення матеріалів, що характеризують стан виробничого, товарного і грошового ринків, а також ринку робочої сили — з метою прогнозу розвитку явищ і процесів на ринках у найближчому майбутньому. Позитивні зрушення щодо вивчення стану кон'юнктури сталися лише з переходом у 1921 р. до нової економічної політики [7].

М. Туган-Барановський стає фундатором Демографічного інституту, який з 1 січня 1919 р. очолив М. Птуха, а також Кооперативного інституту. Крім того, він очолює Українське наукове товариство економістів. У 1918 р. вченого обирають головою ради Українського центрального кооперативного комітету. Як представник цієї організації він головує на третьому Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді, що проходив з 26 по 29 травня 1918 р. у Києві. Вчений керує роботою журналу «Українська кооперація» [8].

На основі господарської дійсності ХХ ст. можна сказати, що теорія криз і економічної кон'юнктури М. Туган-Барановського – це справді пророче економічне відкриття, яке підтвердила практика ринкової і командно-планової системи. У епіцентрі її розвитку вчений поставив людину: він опублікував низку праць у журналі “Мир Божий” та інших періодичних виданнях на рубежі

XIX – XX ст. Людина як суб'єкт господарської діяльності посідає належне місце і в його фундаментальних дослідженнях, наприклад, у докторській дисертації “Російська фабрика в минулому і сучасному”, що була спрямована проти російського народницького месіанізму. Виступи проти російської “самобутності” були розцінені як прихильність М. Туган-Барановського до економічної теорії марксизму. Можливо, це й спонукало вченого виступити з низкою публікацій, у яких піддано критиці марксистський матеріалістичний детермінізм.

У науковому доробку М. Тугана-Барановського помітне місце посідає теорія кооперації, найповніше викладена у великій за обсягом монографії “Соціальні основи кооперації” (1916 р.). Ця праця витримала кілька видань у різних країнах світу. Вона поставила ім'я ученого в один ряд з найвидатнішими теоретиками і організаторами кооперативного руху в світі [5].

У період першої світової війни М. Туган-Барановський неодноразово повертався до проблеми кооперативного руху і проблеми паперових грошей. Так, 1914 р. він опублікував роботу “Економічна природа кооперативів і їх класифікація”, а 1916 – книгу “Соціальні основи кооперації”. Були й інші роботи, такі, як “Паперові гроші і метал”, де розглядалася проблема зростання викликаного війною “дефіцитного” фінансування, що здійснювалося царським урядом, і посиленням інфляційного тиску, який став його результатом. І, нарешті, “В поисках нового мира. Социалистические общині нашего времени”, де М. Туган-Барановський зробив огляд історії різноманітних утопічних колоній у Європі та Північній Америці. У цьому огляді він порушив питання про так званий “гарантизм”, тобто ідею “чистого благополуччя” у суспільстві. Книга “Соціальні основи кооперації” – фундаментальна праця, в якій проаналізовано і узагальнено досвід світового кооперативного руху. Трактуючи кооперацію, як результат впливу на капіталістичне суспільство соціального ідеалу, М. Туган-Барановський зумовив тим самим зближення нормативних уявлень про її природу і через мірну абстрактність досліджень.

Під час першої світової війни вчений поглиблював дослідження в галузі теорії грошей, яку трактував у відповідності з теорією циклічності. У праці “Паперові гроші й метал” він критично розглянув погляди попередників на грошовий обіг і створив власну теорію, яка вважається кількісно-номіналістичною. М. Туган-Барановський багатьма дослідниками вважається засновником теорії паперових грошей, яку плідно використав Дж. Кейнс у своїх прагматичних рекомендаціях, спрямованих на державне регулювання грошового обігу.

Однією з найцінніших прикінцевих праць вченого є дослідження “Вплив ідей політичної економії на природознавство і філософію”, у якій викладено власну концепцію класифікації наук, що виходять із єдності навколишнього світу, наведені цінні матеріали про взаємопроникнення наук, зокрема економічних, природничих і філософських. У їх епіцентрі вчений ставив потреби та інтереси людини, з цих позицій висловлював побоювання перед диктатурою [15].

На основі кооперативних теоретичних уявлень вчений здійснив глибокий науковий аналіз основних типів і видів кооперації в усіх сферах і галузях економіки, детально проаналізував зарубіжний та вітчизняний досвід кооперативного руху.

В останніх працях М. Туган-Барановського обґрунтовувались переваги централізованого планового керівництва господарством у поєднанні з свободою кооперативної форми організації виробництва. За цими уявленнями, держава стає власником і верховним розпорядником всіх суспільних “капітальних благ”, передаючи їх частину в тимчасове користування трудових кооперативів. Останні повинні поставляти в державні фонди певну кількість виробленого продукту, а решту використовувати для задоволення власних потреб і на розвиток.

В останній період свого життя М. Туган-Барановський – професор заснованого за його участю Українського державного університету в Києві, декан його юридичного факультету, де викладає курси з політичної економії та

грошового обігу. Варто особливо відзначити думку вченого про здатність науки розв'язувати соціальні проблеми. Останніми книгами, написаними Туганом-Барановським і виданими в Україні в перекладі на українську мову в 1919 р., були «Кооперація, її природа та мета» і «Політична економія: Курс популярний». Саме у вступі до «Політичної економії», визначаючи предмет цієї науки, учений писав: «Питання про причини різниць в багатстві та вбогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної убогості серед зросту багатства - розглядає наука, що зветься політичною економією» [12].

Його книги називають «найоригінальнішими і найвизначнішими творами у всій економічній літературі сучасності». До його послідовників зараховують відомих економістів того часу: Шпітгофа, Поле, Ейленбурга, Шмоллера. Його ідеї згодом була сприйняті найбільшим економістом-теоретиком ХХ століття англійцем Кейнсом. Що, здавалося, такого значущого придумав Туган-Барановський, твердячи, «що ціна заліза, а не хліба, є найважливішим показником фаз промислового циклу»? Тепер це знають усі, але тоді це було «великим кроком у справі розробки теорії криз».

Наукова спадщина вченого становить близько 140 великих праць, що заторкують майже всі ділянки економічної науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що появились і в перекладах на німецьку та французьку мови і здобули йому світове ім'я. Менш популярна його дуалістична теорія вартості, яка базується на критиці трудових теорій Давида Рікардо і Карла Маркса та теорій граничної корисності австрійської економічної школи. Туган-Барановський багато свого таланту віддав створенню теорії кооперативізму і працями у цій ділянці науки він належить до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху в Східній Європі.

Справді, Михайло Туган-Барановський був одним з перших у світовому масштабі, хто, усвідомлюючи обмеженість і недосконалість як суто ринкових, так і планових регуляторів, пропонованих ортодоксальним марксизмом,

висунув концепцію їхнього синтезу. Його ідеї відіграли важливу роль у відродженні нормального економічного життя в роки НЕПу, однак наприкінці 20-х років цей напрямок розвитку економічної науки був розгромлений більшовицькою владою. А його оригінальні твори з проблем грошового обігу, аграрних і податкових реформ, соціології і політичної економії були надовго забуті, як і його ім'я.

Сьогодні, як ніколи раніше, українська держава конче потребує дослідження багатогранної наукової спадщини видатного і оригінального економіста-мислителя кінця ХІХ-го і початку ХХ-го століть Михайла Туган-Барановського. Він є гордістю українського народу.

Список використаної літератури

1. Балабнінс Н. Значення Тугана-Барановського сьогодні / Н. Балабнінс // Вісник НАН України. – 1995. – № 1. – С. 38–41.
2. Горкіна Л. П. Висвітлення генезису та становлення політичної економії як науки у працях М. І. Туган-Барановського / Л. П. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки України : міжвід. зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 29 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – С. 100–114.
3. Горкіна Л. П. До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917–1920 рр. / Л. П. Горкіна // Економіка України. – 1993. – № 5. – С. 74–79.
4. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л. П. Горкіна / відп. ред. І. І. Лукінов. – К., 2001. – 268 с.
5. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський : сторінки життя і творчості / Л. Горкіна // Економіка України. – 1993. – № 11. – С. 80–87.
6. Злупко С. М. Хрестоматія “Українська економічна думка” / С. М. Злупко. – К. : Знання, 1998. – 345 с.
7. Коропецький І. С. “Українські економісти ХІХ ст. та західна наука” / І. С. Коропецький. – К. : Либідь, 1993. – 464 с.
8. Ковальчук В. М. Економічна думка в історичному аспекті : [навч. посіб.] / В. М. Ковальчук, М. І. Сарай. – Тернопіль : ТАНГ-“Астон”, 1999. – 519 с.
9. Птуха М. В. М. І. Туган-Барановський як економіст / М. В. Птуха // Історія народного господарства та економічної думки України : міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 33-34 / редкол. : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – С. 208–219.
10. Туган-Барановский М. И. “Социальные основы коопераций” / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1898. – 398 с.

11. *Туган-Барановський М. І.* Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на господарське життя / М. І. Туган-Барановський. – СПб., 1984. – 390 с.

12. *Туган-Барановський М. І.* Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію / М. І. Туган-Барановський // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 9-10. – С. 112–131.

13. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии / М. І. Туган-Барановський. – М. : РОССПЭН, 1998. – 664 с.

14. *Горкіна Л. П.* Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин : вступ. ст. / Л. П. Горкіна // Туган-Барановський М. Політична економія : курс популярний / відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 3–35.

15. *Фещенко В. М.* Видатний вчений, публіцист, громадський діяч : до 125-річчя з дня народження академіка М. І. Тугана-Барановського / М. В. Фещенко // Вісн. Акад. наук УРСР. – 1990. – № 1. – С. 78–81.